

ROMÂNIA INTERBELICĂ – NOI EVALUĂRI

EMANUEL COPILAȘ*

ABSTRACT

INTERWAR ROMANIA: NEW ASSESSMENTS

Ionuț Butoi's book represents an exciting and innovative contribution to the social, intellectual and political history of the interwar period. The extended commentary I have written with reference to this work, cluttered in several places with some constructively oriented critical remarks, pinpoints the relatively unusual character of the book within the contemporary literature regarding this topic, a literature where the interwar period is still praised and made the prey of ideology, on the basis of some shallow prejudices.

Keywords: interwar period, populism, nationalism, authoritarianism, peasantry.

Cartea lui Ionuț Butoi (*Mircea Vulcănescu. O microistorie a interbelicului românesc*, București, Editura Eikon, 2015) mi-a prilejuit o nesperată bucurie. Deși expresia pare clișeistică, ea este perfect adecvată, în primul rând pentru că mi-a clarificat măcar o parte din numeroasele lacune și prejudecăți pe care le aveam despre interbelicul românesc și, în al doilea rând, pentru că, deși este o lucrare tributară unei viziuni

conservatoare, opțiune ideologică pe care nu o împărtășesc, aduce în prim-plan metode analitice prea puțin sau deloc utilizate la noi, cum ar fi aceea a microistoriei. Această disciplină pune judicios în context național și internațional diferitele curente, tendințe, personalități și categorii sociale ale interbelicului și, nu în ultimul rând, oferă noi și bogate deschideri asupra unei etape a trecutului recent pe care ne-am obișnuit fie să o privim în mod unilateral, reducăționist ori să o

* The Faculty of Political Sciences, Philosophy and Communication Sciences, the University of the West, Timișoara, Romania; e-mail: emanuel.copila@e-uvt.ro.

„*Revista română de sociologie*”, serie nouă, anul XXVIII, nr. 1–2, p. 79–86, București, 2017

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

considerăm mai omogenă decât era de fapt, fie să o situăm aprioric ca fiind perfect încadrată în tendințele ideologice ale vremii, uitând să operăm atât de necesarele conexiuni dintre ideile și grupurile sociale ale anilor 1920–1930, acestea alcătuind un ansamblu mult mai divers și mai dinamic decât s-ar părea.

Inițiativa lui Butoi de a analiza radicalizarea tineretului interbelic în culori autohtoniste, naționalist-integrale și fasciste, trecând dincolo de facilele și, în același timp, superficialele explicații de ordin cultural, reprezintă cu siguranță unul din punctele tari ale cărții. Autorul explică persuasiv modul în care criza economică a anilor 1930 s-a repercutat la nivel instituțional asupra statului român, obligându-l să reducă drastic numărul de posturi din administrație și din educație și să lase, astfel, pe drumuri absolvenții de studii universitare, al căror număr crescuse masiv după Primul Război Mondial din mai multe motive: economice (împroprietărirea țăranilor, care a făcut posibilă o anumită creștere a numărului de studenți proveniți din mediul rural, chiar dacă nesemnificativ prin raportarea la întregul număr al studenților); politice (acordarea dreptului de vot universal, dar numai pentru bărbați – abia după 1944, în cu totul alte condiții, vor obține acest drept și femeile). În aceste condiții, universitățile au fost nevoite să-și deschidă porțile unui aflus tot mai mare de tineri, atrași de acest mediu, în ciuda burselor extrem de mici, a cursurilor vândute la prețuri prohibitive și a taxelor de studii exorbitante.

Nou-veniții în universități au început să dezvolte resentimente față de studenții evrei, de exemplu, provenind din familii integrate în mediul urban de generații, deci scutiți de privațiunile îndurate de ei. În aceste circumstanțe, în care statul se dovedea a fi tot mai neputincios și mai lipsit de inspirație, potențialul dinamic al tineretului universitar a început să fie canalizat înspre mișcări ortodoxiste și naționaliste chiar de către profesori universitari precum A.C. Cuza și, mai târziu, Nae Ionescu. Dar cel mai mare debușeu pentru nemulțumirile tinerilor studenți l-a reprezentat mișcarea legionară, ale cărei structuri organizatorice, funcționale și bine definite, cuplate cu apelul la glorificarea faptei, nu a vorbeii, păreau să ofere apartenența morală, socială și ideologică pe care societatea în ansamblul său nu o mai putea garanta, promițând, de asemenea, o nouă lume, pe măsura aspirațiilor tinerilor și, în același timp, în continuitate cu proiecția unui trecut mistic și spiritual al „patriei”.

Interbelicul este deci o perioadă de tranziție, plină de schimbări radicale, incertitudini și anxietăți. Fondul ideologic de dreapta pe care s-au grefat diferitele doctrine studențești nu numai că nu a apărut din senin, ca expresie a iraționalității funciare care ar fi circumscris în mod aproape inexplicabil interbelicul, ci are rădăcini mult mai adânci, anterioare acestei etape. Butoi argumentează convingător faptul că statul român modern a fost creat de marile puteri occidentale, în scopul încadrării sale într-un cordon sanitar geopolitic menit să joace un rol de pavăză împotriva expansiunii țariste, înlocuită, jumătate de secol mai târziu, cu cea bolșevică. Naționalismul autohton, contribuind direct la legitimarea și consolidarea statalității nou-dobândite, a fost impulsionat în mod direct din exterior, pe filieră

(geo)politică. Astfel, celebra dispută „autohtonism” *versus* „occidentalism” capătă noi valențe, ambele curente fiind de fapt tributare unor factori preponderent politici, de ordin extern.

Ar fi fost poate utilă și o trecere în revistă a factorilor culturali, cum ar fi romantismul german, de exemplu, care a constituit, în a doua jumătate a secolului XIX, principalul instrument al elitelor modernizatoare românești în edificarea unei mitologii naționale primordialiste, la rândul ei consonantă cu obiectivele instituționale legate de întărirea statului. De menționat și faptul că Butoi recuză, pe bună dreptate, și explicațiile simpliste care atribuie subdezvoltarea României dependenței structurale de capitalismul occidental, luând în calcul importanți factori interni care au potențat inutil, în cele din urmă, această relație de inevitabilă subordonare.

Discutând problema afluxului crescut de studenți în universități, în paralel cu transformările structurale ale societății în ansamblu, Butoi argumentează că este vorba de o senzație „de prăbușire a unei lumi vechi”, fapt care potențează atitudinile orientate împotriva dublului statu-quo: atât dinspre stânga, cât și, mai ales, dinspre dreapta. Termenii în care este descrisă această evoluție sunt însă poate mai puțin adecvați: „efectul războiului este un fenomen ce poate fi denumit drept «invadare» a spațiului public de către mase altădată absente din acest nivel al vieții cetății. O masificare care atinge toate dimensiunile societății (...), de la politică până în cultură și în modul în care se configura opinia publică” (p. 56–57). „Masificare” – iată un termen încărcat de elitism, utilizat, sub alte forme, și de comuniști („masele”, sau „masele largi populare”) și devenit, până la urmă, impropriu: dacă avem tendința să percepem o societate ca pe ceva static și relativ inert, atunci, într-adevăr, masificarea se manifestă periodic sub forma unor nou-veniți la putere sau în viața publică, care sunt, inevitabil și regretabil, în raport cu predecesorii lor, niște impostori sau, în cel mai bun caz, niște epigoni.

Dacă ne raportăm însă la societate ca la un proces, un mediu în permanență dinamic din toate punctele de vedere, nu mai putem vorbi de masificare, ci doar de transformări sociale inevitabile și indispensabile pentru funcționalitatea respectivei societăți, indiferent care categorie socială dă, la un moment dat, tonul acestor schimbări. Sunt de acord că lumea rurală are un cu totul alt tip de dinamică decât cea modernă; am înțeles acest lucru mult mai bine după ce am citit cartea de față, dar nu cred că putem considera această lume ca una imobilă, autarhică și funcționând exclusiv în baza propriilor reguli de organizare. Dimpotrivă, lumea rurală a fost supusă în permanență influențelor exterioare, care, până la un punct, au transformat-o, aceste influențe fiind, la rândul lor, încadrate sau, cel puțin, temperate de ea însăși. Chiar dacă dinamica modernizatoare a afectat într-o măsură considerabil mai mare modul de viață al satelor decât a făcut-o feudalismul, de exemplu, nu putem totuși considera că aceasta a distrus pur și simplu o lume stabilă, aproape perfectă, când, de fapt, nu a făcut decât să o transforme, conform unor ritmuri de dezvoltare proprii.

Unde îl putem zări pe Mircea Vulcănescu în acest deșis istorico-ideologic? Sociolog apropiat – prin intermediul Școlii profesorului Gusti, un fel de alternativă, în epocă, la derivatele de extremă dreaptă din universități, instituții și nu numai – de lumea rurală, Vulcănescu a oferit analize consistente ale modului de organizare și funcționare a satelor românești, întâlnindu-se, pe multe alte paliere, în cadrul acestui demers, cu Henri H. Stahl, considerat de Butoi un gânditor socialist (mai degrabă, opinăm, un marxist nuanțat, dar asta e cu totul altă discuție). Influențat de Nae Ionescu, la care s-a raportat totuși critic, de ortodoxismul revigorat și actualizat al acestuia, pe care l-a preluat disociindu-se de antisemitismul ulterior al profesorului, Vulcănescu a contestat vehement și, în același timp, pertinent maniera în care înțelegea statul român să se raporteze la țărani: ca la o sursă de producție a cerealelor ieftine, competitive pe plan extern și aducătoare de venituri la buget pe plan intern.

Raportările seci, statistice, la lumea rurală, considerarea total inadecvată a țăranului, într-un mediu tot mai permisiv din punct de vedere antreprenorial, drept un mic capitalist în devenire – toate acestea sunt atent și minuțios deconstruite de Vulcănescu. La nedumeririle oficiale nejustificate, legate de menținerea sau chiar de scăderea productivității agricole pe terenurile unor sate care primiseră tehnologie modernă, Vulcănescu răspunde prin a nega existența muncii pentru profit în mediul rural: el explică limpede că țăranii produc pentru subzistență, iar nu pentru a face comerț. Productivitatea lor se înscrie în sfera unor orizonturi simbolice, care, deși puțin sau deloc inteligibile pentru observatorul extern, au totuși o logică socială foarte bine conturată. Astfel, primind utilaje noi, țăranii au preferat să-și reducă timpul de lucru pentru a obține aceeași producție sau, uneori, chiar mai puțin decât atât, timpul astfel câștigat utilizându-l în alte scopuri lucrative.

Interesante și corecte sunt și observațiile pe care le face Vulcănescu cu privire la relațiile internaționale din preajma celui de-al Doilea Război Mondial. Ele sunt integrate foarte bine de Ionuț Butoi, alături de analizele sale sociologice în plan intern, în cadrul metodei microistoriei. Nesuprapunându-se unui demers biografic, microistoria își propune, dacă am înțeles bine, să reflecte transformările macrosociale la nivelul unei perspective micro, al unei biografii individuale reprezentative pentru respectiva epocă.

Criticând cu acribie derivatele ideologice și, ulterior, administrative ale legionarismului, Vulcănescu a fost o personalitate complexă, în care se recunosc, în diferite doze, tendințele majore și deseori contradictorii ale epocii. Cele mai mari contribuții teoretice ale acestuia rezidă, probabil, în deconstruirea raportărilor insuficient de empatice (și excesiv de empirice) la satul românesc, respectiv, în perceperea adecvată a interbelicului. Acesta era văzut ca un palimpsest alcătuit din mai multe lumi simultane, chiar dacă incompatibile, în care coexistau câteva lumi: una rurală, deloc arhaică, ci doar neînțeleasă adecvat, care s-ar fi putut constitui într-un excelent furnizor de produse alimentare pentru populația unui stat mai preocupat de satisfacerea intereselor marilor puteri internaționale decât de cea a

nevoilor propriilor cetățeni, și o lume modernă, avansând sincopat, indiferentă la propriile consecințe; și, în sfârșit, o lume a diferitelor tendințe culturale și ideologice înclinate sensibil înspre dreapta palierului politic, între care se remarcă, evident, „tânăra generație”. Întocmai ca „Școala gustiană”, argumentează Butoi, tânăra generație avea o alcătuire fragmentată ideologic, deși nu în aceeași măsură ca prima, care putea include, concomitent, un Vulcănescu, naționalist-ortodoxist, preocupat de „dimensiunea românească a existenței”, și un marxist, Henri H. Stahl, ambii ajungând, pe filiere ideologice diferite, la concluzii similare, în ceea ce privește problemele satului și chiar ale societății românești în ansamblu.

Alunecarea aceasta înspre dreapta, care caracterizează, generic, interbelicul, cu toate nuanțele, diversitățile și relativizările subiacente, deși pusă în context, este însă analizată incomplet. Deși trimite la lucrarea clasică a lui Karl Polanyi, *Marea transformare. Originile politice și economice ale epocii noastre*, Butoi nu analizează explicațiile lui Polanyi cu privire la fascism ca „reacție emoțională”, în cadrul unor societăți în curs de modernizare (industrializare), chiar dacă pe niveluri diferite. Iată caracteristicile identificate de Polanyi la societățile aflate în proces de fascizare: „răspândirea filosofiilor iraționaliste, estetica rasistă, demagogia anticapitalistă, concepții heterodoxe asupra monedei, criticarea sistemului de partide, discreditarea larg răspândită a «regimului» sau oricare altul ar fi fost numele atribuit configurației democratice existente”. Repet, toate acestea fiind subsumate unui fond emoțional anxios, unei atitudini mai degrabă reactive decât analitice¹. „Fascismul”, continuă Polanyi, „a fost înrădăcinat într-o societate de piață ce refuza să funcționeze. Prin urmare, el era mondial, general ca anvergură, universal ca aplicare; chestiunile au depășit sfera economică și au generat o transformare generală de un tip social distinct. Aceasta s-a extins în aproape orice domeniu al activității, fie el politic sau economic, cultural, filosofic, artistic sau religios. Și, până la un punct, ea s-a întrepătruns cu tendințe locale și punctuale”².

Socialismul, chiar și în forma sa bolșevică, în cele din urmă, a reprezentat o reacție mult mai cerebrală și mai rațională decât fascismul, în fața aceluiași set de probleme socio-economice. De ce radicalismul interbelic românesc a îmbrățișat forme specifice extremei drepte și nu (și) nuanțe socialiste, inclusiv nedemocratice, mai pronunțate și mai vizibile decât cele care totuși au existat? Ionuț Butoi pare că privilegiază tipul de răspuns al unui Ernst Nolte, de exemplu, pentru care ascensiunea europeană a fascismului interbelic a reprezentat o reacție directă la bolșevismul rusesc. La fel, conform lui Butoi, dreapta radicală din România anilor 1930 ar fi reprezentat un produs oarecum firesc, natural, al tăvălugului unei modernități abrupte și deseori incoerente, prăvălit asupra unei lumi rurale funcționale și autosuficiente.

¹ Karl Polanyi, *Marea transformare. Originile politice și economice ale epocii noastre*, traducere de Ciprian Șiulea, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2013.

² *Ibidem*, p. 370.

Apare însă aici un subtil și deseori nebănuț pericol. Da, fascismul a fost influențat, fără doar și poate, de ascensiunea bolșevismului, dar acesta reprezintă doar un element, printre altele (devastările și transformările produse de Primul Război Mondial, șomajul generalizat, mai ales al foștilor combatanți, care au dezvoltat o mistică a camaraderiei din timpul războiului, criza economică a anilor 1930, modernitatea disfuncțională, cercetată de Polanyi etc.), pentru elucidarea condițiilor sale de posibilitate. Și nici măcar cel mai important. Pe lângă că este inconsistent, un astfel de raționament ne situează funciarmente pe terenul epistemologic (dacă există așa ceva) al antisemitismului. De ce? Admițând că fascismul european interbelic a fost o reacție oarecum firească la adresa ascensiunii bolșevismului, o exacerbare naționalistă militarizată a unor societăți care se simțeau amenințate atât din interior, cât și din exterior, admitem de obicei și că bolșevismul, ideologia la care a reacționat fascismul, este una internaționalistă, pusă în practică mai ales de un popor lipsit de conștiință națională și care ar transforma tocmai acest nou tip de naționalism în propria conștiință națională globală: evreii. Fascismul, în varianta sa național-socialistă, a produs Holocaustul. Ecuația este simplă și, în același timp absurdă: fascismul ar fi, de fapt, opera evreilor bolșevici, care s-ar face, astfel, singuri răspunzători de catastrofa istorică abătută asupra propriului popor. Asta, fără a lua în calcul că bolșevismul nu a fost nici pe departe un fenomen politic specific evreiesc, deși a atras, din rațiuni intelectuale și istorice evidente, numeroși evrei. Sigur, în Uniunea Sovietică a anilor 1970 circulau teorii conspiraționiste, conform cărora evreii mai bogați ar fi complotat, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, pentru uciderea evreilor mai săraci și pentru a pune astfel în scenă un comerț cu memoria hipertrofiată a victimelor – dar chiar și menționarea lor este cu totul superfluă.

Departate de mine intenția de a atribui tendințe antisemite latente demersului științific meritoriu al lui Ionuț Butoi, care, de altfel, identifică excelent unele surse ale puseurilor antisemite ale studenților români din perioada interbelică. Nu am făcut decât să atrag atenția asupra unor capcane epistemice care pot origina în tendința de a „naturaliza” în sens husserlian intrarea în scenă a dreptei radicale și în tratarea ușor anistorică, deși nuanțată a acesteia. Germania interbelică a avut o puternică mișcare de stânga, care a pierdut până la urmă în fața nazismului. Motivele sunt deja cunoscute, nu mai are rost să insist asupra lor. În România interbelică, o astfel de stângă a lipsit. Butoi explică, atent la detalii, faptul că România Mare, conținând minorități în proporție de aproximativ 30%, este un stat care încearcă să-și configureze o identitate națională în condiții de criză economică profundă. În consecință, ținând cont și de vecinătatea, îngrijorătoare pentru oficialități, a Uniunii Sovietice, al cărei model de dezvoltare alternativ putea deveni atractiv în aceste circumstanțe, diferitele forme de naționalism care și-au făcut apariția în acest context par mai degrabă de la sine înțelese. Totuși, lucrurile sunt mai complicate. Încadrarea legionarismului la capitolul fascism, o ideologie internațională, în esență, așa cum este de părere nu numai Polanyi, ci și, printre

alții, Hannah Arendt, legionarismul nefiind deci altceva, cu toate specificitățile sale care l-au transformat până la urmă într-un fascism endemic românesc – și echivalarea lui cu o formă de naționalism, contribuie la complicarea suplimentară a lucrurilor.

Nu pot fi de acord nici cu teza centrală a cărții, conform căreia „România «modernă» și nefuncțională a reușit doar să saboteze România tradițională ca lume social-culturală, fără a reuși să pună ceva în loc” (p. 305). Deși are perfectă dreptate atunci când demontează inconsistențele metodologice și ideologice prin care a fost abordată lumea rurală, fapt care a contribuit mai degrabă, distorsionând, la includerea forțată a acesteia în cadrul unor curente modernizatoare de diferite faktori, genul acesta de explicație poate fi lesne universalizat și tocmai de aceea poate deveni neverosimil. În această optică, și postcomunismul poate fi, și este, adesea, considerat o distrugere de proporții apocaliptice a fostei societăți, care nu a ajuns niciodată să fie „multilateral dezvoltată”, dar care avea totuși propriile ei reguli de funcționare, alcătuind un univers social stabil. Sigur că putem privi lucrurile și din punctul de vedere al conservatorilor național-comuniști. Indiferent de faptul că o spun și ei, postcomunismul românesc a produs și continuă să producă abuzuri și nedreptăți, politice și sociale, enorme. La fel, societatea anilor 1950 i-a făcut pe mulți să regrete perioada interbelică, unde, în ciuda tuturor neajunsurilor, nivelul represiei politice și economice era incomparabil mai scăzut. Dar nu cred că putem extrage soluția problemelor actuale din trecut. Sigur că nu trebuie să neglijăm exemplele și învățămintele oferite de acesta, dar nici să uităm esențialul, și anume, că trecutul nu e niciodată trecut. Este, în diferite doze, politică, iar mizele acesteia sunt de obicei prezente și aproape întotdeauna prospective.

Nicio lume și nicio epocă din trecut nu au fost vreodată atât de stabile și de funcționale pe cât avem tendința să le considerăm uneori. Reformele agrare ale lui Alexandru Ioan Cuza, care au sfârșit prin a face țărani încă mai vulnerabili în fața moșierilor, apariția arendașilor și consolidarea în mediul urban a oligarhiei modernizatoare boierești, mai ales în a doua jumătate a secolului XIX (oligarhie care începea să se confunde tot mai mult cu burghezia aflată în ascensiune), Războiul de Independență – toate acestea au avut un impact direct și profund asupra existenței țăranilor. În ce măsură putem vorbi despre o lume rurală funcțională, când aceasta era deja în plină prefacere aproape cu un secol înaintea perioadei interbelice? Sigur, Butoi este mult mai nuanțat, situând în momentul revoluționar de la 1848 sursele modernității destabilizatoare în plan social. Chiar și așa, dacă în secolele anterioare satele țărănești nu au fost supuse imixtiunilor atât de arbitrare ale politicului sub formă economică și ale economicului sub formă politică, este pentru că formele și necesitățile politice de atunci nu aveau la dispoziție mijloacele moderne de extragere a plusproducției, mult mai utile și mult mai eficiente. Deși sunt departe de a fi un perfect cunoscător al istoriei sociale și economice de dinaintea secolului XIX în spațiul românesc, îmi vine greu să cred că între elita politică, în curs de urbanizare, a aristocrației și țărani exista o înțelegere tacită, o coexistență armonioasă și o reprezentare mutuală adecvată a intereselor și

priorităților celuilalt. Dimpotrivă, tocmai pentru că nu au putut obține mai mult sau au obținut chiar efecte adverse, sub forma răscoalelor țărănești, voievozii s-au mulțumit să găsească un *modus vivendi* cât de cât funcțional cu țărani, mai ales că aceștia alcătuiau, într-un timp în care frecvența războaielor era mai numeroasă decât în prezent, grosul armatelor.

În sfârșit, dacă punem într-un excelent raport de continuitate interbelic cu epoca anterioară, cea a sfârșitului de secol XIX, nu mai găsim aceeași dinamică analitică atunci când vine vorba de raportarea, fie ea și fugitivă, la perioada de după 1945. Clișeele despre interbelic, pe care Butoi le-a deconstruit atât de convingător, lasă loc altora, cum ar fi „teroarea istoriei”, manifestată după al Doilea Război Mondial în „forme macabre, concentraționare” (p. 302–303). Fără nicio intenție de problematizare, trebuie remarcat că aceste clișee sunt preluate în mod cu totul și cu totul necritic. Sigur că epoca Gheorghiu-Dej, în special „obsedantul deceniu” (1948–1958), a reprezentat un șoc politic și ideologic de proporții, dar, la scara istoriei politice a României moderne, cred că putem vorbi mai degrabă de o sincopă temporară decât de o ruptură radicală. Autoritarismul, incoerența administrativă și starea de tranziție permanentă care au reverberat, de la nivelul elitelor rareori capabile a gândi și acționa altfel decât pe termen scurt și în propriul avantaj, la nivelul societății ca întreg, jalonează întreaga noastră istorie de după 1859. În cadrul acestui proces, comunismul rămâne o etapă, având specificul său și formele sale represive perfecționate în raport cu epocile anterioare, dar, totuși, o etapă, iar nu un simplu accident istoric, impus cu forța din exterior³. Scrie Butoi: „Oamenii din interbelic nu trăiau într-un regim totalitar, însă percepeau deseori regimul drept unul tiranic și conștientizau foarte acut existența instrumentelor de supraveghere și represiune” (p. 153). Fără a intra într-o întreagă discuție despre inconsistențele conceptului de totalitarism, cred că rezultă fără echivoc, fie și numai din acest scurt citat, raportul de continuitate, mai degrabă decât acela de discontinuitate, în care trebuie plasat interbelicul, relativ la perioada comunistă.

In summa, cartea lui Butoi constituie o contribuție inovatoare și profundă la analiza interbelicului românesc. Faptul că este scrisă dintr-o perspectivă conservatoare asumată o face și mai valoroasă, în sensul că demolează clișeele conform căruia intelectualitatea conservatoare contemporană este reprezentată exclusiv de intelectualii publici reuniți în cadrul Grupului pentru Dialog Social, de exemplu, și de textele lor eseistice, insipide, sentențioase. Un clișeu căruia, recunosc, i-am căzut și eu victimă. Nu pot decât să-i mulțumesc lui Ionuț Butoi pentru că m-a făcut conștient de acest aspect și m-a ajutat să-l depășesc, așa cum am făcut-o și în privința stereotipurilor, măcar a unora, pe care le aveam față de interbelic.

³ Trimit aici la excelenta lucrare a profesorului Adrian Paul Iliescu, *Anatomia Răului Politic*, București, Ideea Europeană, 2006.